ŽARKO MULJAČIĆ

NEPOZNATI PODACI O NAŠIM LJUDIMA I KRAJEVIMA U »APENDIKSU« FORTISOVA DJELA TRAVELS INTO DALMATIA, LONDON 1778.

Pred skoro četvrt stoljeća ukazao je Rudolf Maixner[1] na tri znanstvena pisma kojih nema u talijanskim originalnim izdanjima dvaju poznatih Fortisovih putopisa po Dalmaciji,[2] a tiskana su jedino u engleskom putopisu istog pisca[3]. Uz po koju preinaku i dopunu ta knjiga sadrži u prijevodu i *Saggio* i *Viaggio,* te na taj način po prvi put objedinjuje piščeva zapažanja o gotovo čitavoj tada Mletačkoj Dalmaciji od Krka do Neretve (nisu prikazani, od većih otoka, Korčula i Dugi otok, na kojima, po svemu sudeći, do tada Fortis nije boravio, i zrmanjsko područje s Novigradom, gdje je boravio ili ih iz nepoznatih razloga nije prikazao) i o tada austrijskom Hrvatskom primorju,

---

[1] R. Maixner, Fortisovo putovanje po Hrvatskom Primorju, Hrvatsko kolo, V, Zagreb 1952., br. 3, str. 171—176.

[2] A. Fortis, Saggio d'osservazioni sopra l'isola di Cherso ed Osero..., In Venezia MDCCLXXI. Presso Gaspare Storti, alla Fortezza. Con Licenza de' Superiori. U ovom članku zovemo to djelo skraćeno *Saggio.* A. Fortis, Viaggio in Dalmazia, I—II, In Venezia. Presso Alvise Milocco, all'Apolline, MDCCLXXIV. Zovemo ga skraćeno *Viaggio.*

[3] Potpun naslov tog djela glasi: Travels into Dalmatia containing general observations of the natural history of that country and the neighbouring islands; the natural productions, arts manners and customs of the inhabitants: in a series of letters from abbé Alberto Fortis, to the Earl ob Bute, the Bishop of Londonderry, John Strange, Esq., etc., etc. To which are added, by the same author, Observations on the island of Cherso and Osero. Translated from the Italian under the author's inspection. With an Appendix and other considerable additions, never before printed. Illustrated with twenty copper plates, London. Printed for J. Robson, Bookseller, New Bond Street, MDCCLXXVIII. Potpuno novi dio zove se: Appendix to the Observations on Cherso and Osero; Giving some account of Littoral Croatia, the islands of Pago and Veglia, &c. In Three Letters from the Abbé Fortis to John Strange, Esq. His Britannick Majesty's Minister at Venice (str. 509—544). Taj dio zovemo skraćeno *Apendiks.*

koje se prema Fortisu, ima shvatiti u širem smislu, tj. od mletačko-austrijske granice kod Brseča u Istri do austrijsko-mletačke granice južno od Lukova (danas Lukovo Šugarje) na Velebitskom kanalu. Fortis ujedno daje, iz druge ruke, neke podatke o kopnenom dijelu Like, u kojemu nije boravio.

Apendiks počinje ovim uvodnim napomenama: »The unlucky accident that, in 1774, was the cause of my return from Dalmatia much against my will, gave me an opportunity of visiting the islands of the *Quarnaro,* and of making some observations on the littoral coasts of that gulf, which, thought long, and unconnected, I am now to communicate to your Excellency, such as they are. The littoral parts of the *Quarnaro,* belonging to the Republick of Venice, reach but little beyond *Fianona,* the ancient *Flanona* of the Geographers, which gave the name of *Sinus Flanaticus* to the adjacent sea, and which now is reduced to a miserable condition. The House of Austria is sovereign of the interior coast, from *Bersen* (sic) as far as *Lucovo,* which tract of country is called *Littoral Croazia«.* Da Fortis misli na Lukovo Šugarje, a ne na neko drugo Lukovo, npr. ono nasuprot Golom otoku, vidi se iz napomene na str. 520., gdje kaže da se nešto južnije od Lukova nalazi austrijsko-mletačka granica, na koju se nadovezuje »the channel of Obroazzo« i ušće rijeke Zrmanje *(Zermagna),* koja se u antici nazivala Tedanius.

Ta je pisma ugledni talijanski putopisac i veliki prijatelj naših naroda naslovio na svog zaštitnika, mecenu i financijera Johna Strangea, britanskog ambasadora u Veneciji[4]. Ona se tiču Fortisova boravka u Rijeci, Bakru, Kraljevici, Novome, Karlobagu i brojnim mjestima na otocima Pagu i Krku. U tim je gradovima i selima Fortis boravio, uglavnom prvi put uopće ili prvi put duže, za vrijeme svog posjeta našoj zemlji u ljeto i jesen 1774. godine, ali je sigurno da je u nekima od njih (to se tiče u prvom redu naselja na Pagu i Krku, a možda i Bakra) boravio sasvim kratko[5] (ako smijemo uvijek vjero-

[4] O diplomatu i arheologu Johnu Strangeu (1732.—1799.) usp. Ž. Muljačić, O financijskoj strani prvih Fortisovih putovanja u naše krajeve, Međunarodni slavistički centar SR Srbije, Naučni sastanak slavista u Vukove dane. Referati i saopštenja, 4, Beograd 1975. sv. 1, str. 23—33. O Johnu Stuartu of Bute, koji je ne samo bio Fortisov mecena nego i Strangeov »naredbodavac« u mnogim pitanjima, iako se, pošto je kratko vrijeme bio britanski premijer, bio povukao iz javnog života, usp. M. Janković, Ossian kao poticaj za skupljanje narodnih pjesama kod Južnih Slavena, ZNŽO, 38, Zagreb 1954., str. 177—221; Id., Škotski mecena i djela o Dalmaciji, Filozofski fakultet u Zagrebu, Zbornik radova, II, Zagreb 1954., str. 245—253; Id., Tri engleska prijevoda Hasanaginice u Škotskoj, Rad JAZU 304, Zagreb 1955., str. 135—158.

[5] Usp. Viaggio, II, str. 188: »... Delle Isole ... di Cherso, e d'Osero ò parlato forse anche più di quello portasse la discrezione; nell'altre Isole del Quarnaro non mi sono fermato che momenti, e quella d'Arbe è la sola, di cui possa dir qualche cosa di non inutile«. Na zadnjoj strani svog *Viaggija* (str. 204) Fortis primjećuje da je u vodama Raba i Paga ispitivao fosforescenciju morske vode, ali o tome je još prerano da piše.

vati Fortisu što se kratkoće tiče, jer je to mogao biti i jedan od argumenata da se dobije još jedna državna pomoć za jedno novo putovanje) i prije, u prvom redu 1773. godine.

Dajemo ukratko kronološke podatke o Fortisovim putovanjima 1773. godine. Na prijedlog članova Vanredne deputacije za reguliranje obrta i trgovine Prospera Valmarane, Andree Memma i Gerolama Dieda, izabranih Senatskim dekretom od 13. ožujka 1773., sastavljen 9. svibnja, Senat je u sjednici od 27. svibnja 1773. odlučio, primivši na znanje Fortisovu prvu relaciju o ribarstvu (usp. Kodeks Gradenigo, br. 120, Museo Civico Correr, ff. 1—20), da se on u Dalmaciju pošalje na državni trošak jer je pokazao da zna stručno ulaziti u te probleme i pozna »ilirski« jezik (»Quindi adotta il Senato l'utile suggerimento proposto dalli Deputati Estraordinari di valersi dell'opera del suddetto Abate Fortis, che accoppiando alle scientifiche cognizioni che lo adornano la pratica di varie lingue, fra quali l'Illirica, si trova molto adattato al presente bisogno d'estendere le ulteriori sue dettagliate osservazioni sulli restanti luoghi della Dalmazia, ed Albania, e di riportar saggi di esperienze proprj all'affare, di cui si tratta...« (ib., f. 41). U tom smislu poslata je naredba Generalnom providuru u Zadar da mu pruži punu pomoć (ib., f. 47). Nije dosad nađen dekret o slanju Fortisa na studijsko putovanje u Comacchio (izvještaj se nalazi u drugoj relaciji, *Kodeks Gradenigo 120*, § 7. *Osservazioni, e lumi ritratti nel Viaggio a Comacchio* (fol. 29—31) i § 8. *Applicazioni delle osservazioni fatte a Comacchio, e indicazioni de' Luoghi e Persone atte a favorire i primi sperimenti* (ib., fol. 31—32).

Kada je Fortis započeo to putovanje, nije poznato. J. Strange, tada na ljetovanju u St. Loup u blizini Ženeve, pisao je 17. lipnja 1773. Charlesu Bonnetu u Ženevu da je sad zgodan trenutak ako treba neki prirodoslovni podatak iz Dalmacije, jer se Fortis tamo nalazi. *Bibliothèque Publique et Universitaire, Genève, Mss. Bonnet*, 34, str. 62. Fortis se s Raba 10. kolovoza 1773. javio Matiji Soviću, osorskom arcidjakonu (*Narodna in univerzitetska knjižnica u Ljubljani, Mss. II, C, 185, 4*) u nadi da će oko 18—20. i. mj. imati sastanak s krčkim biskupom P. A. Zuccherijem (ne kaže gdje) i da će možda posjetiti Senj, gdje bi želio naći kakvu staru tiskanu glagoljsku knjigu. Na Rabu je sigurno bio sredinom i krajem kolovoza kao očevidac neuspjeha rapskih ribara tunolovaca. U uvali Mag bilo se pojavilo više stotina tunja, ali zbog pomanjkanja dobrih mreža i organiziranosti nije uhvaćen nijedan (*Kodeks Gradenigo, 120*, fol. 28a—28b). 7. rujna 1773. senatska Deputacija obavijestila je Generalnog providura u Zadru da će iz Italije stići veća količina soli za Fortisa, kome je od prvog listopada do daljega odobrena svota od 20 cekina mjesečno, i zamolila ga je da Fortisa, koji se već nalazi »a codesta parte«, pozove u Zadar (*Kodeks Gradenigo, 120*, fol. 43). Istog dana pisala je i Fortisu o toj odluci (dosta kasnoj, ako se sjetimo da je Senat već 27. svibnja odlučio da Fortis krene u Dalmaciju) (ib., fol. 44). Da je Fortis 22. i 23. rujna bio u Zadru, vidno je iz pisma od 22. IX., u kojem javlja Bajamontiju da se vraća na Rab i zove ga u posjete (*Arheol. muzej u Splitu*) i iz podatka da je Strange, tada u blizini Lyona, primio Fortisovo pismo iz Zadra od 23. rujna (usp. *Mss. Bonnet, 32*, pismo 3 od 17. XI. 1773). Na str. 15. prvog sveska *Viaggija* Fortis izrijekom kaže da je u rujnu 1773. uzalud tražio u Zadru i okolici dotad nepoznatu vrst smokvine uši (koju je iste godine uzalud tražio i na Cresu, Lošinju, Pagu, Krku i Rabu). O tome je pisao i Bonnetu u Ženevu (*Mss. Bonnet 32*, pismo 49, iz Padove, 3. studenoga 1773.; to je pismo ujedno i datum *ante quem* se Fortis vratio u domovinu). Dok je 1772. god. tih ušenaca bilo sva sila, 1773. ih nije našao nigdje, što je Fortis tumačio jakom zimom koja ih je vjerojatno sve uništila. Pismo je ujedno i dokaz da je na svim glavnim kvarnerskim otocima bio, makar i kratko, u 1773. godini. Za eksperimentiranje s ribama listopad je bio vrlo nepovoljan, pa se Fortis odrekao državne pomoći (usp. *Codice Gradenigo, 120*, fol. 27b—28), jer je

Maixner je primijetio da Fortis počinje »redom obratnim od onoga kojim je putovao, tj. najprije spominje Rijeku, pa Kraljevicu, Novi, Senj, Karlobag, Pag i Krk premda sam veli da je dolazio iz Dalmacije«[6]. Vidi se po svemu da je izraz *Dalmacija* imao u to doba dva značenja: uži (po kojem je Pag zadnji dalmatinski otok) i širi, koji je odgovarao ondašnjoj administrativnoj stvarnosti, po kojem se Dalmacija protezala od Krka do Neretve. Mletački generalni providur »Dalmacije i Albanije« *(Provveditore Generale in Dalmazia ed Albania)* (pod nazivom *Albania* misli se na Boku Kotorsku) sa sjedištem u Zadru upravljao je, dakle, cijelom obalom i otocima od Krka do Budve, s izuzetkom područja koja su pripadala Austriji, Dubrovačkoj Republici i turskoj Bosni (enklave Klek i Sutorina).[7]

Kako se moglo primijetiti, u *Apendiksu* nema spomena o otoku Rabu, iako on geografski spada u isto područje. Na tom je otoku Fortis dosta dugo boravio, osobito u 1773. i u 1774. godini.[8] Razlog za to je jednostavan: o Rabu se govori vrlo opširno u zadnjem poglav-

želio da Deputaciji dade nešto više od običnih vijesti. Čini se da se najduže zadržao na Cresu i Lošinju, jer § 2. (fol. 22a—26) druge Relacije sadrži više podataka nego §§ 3—6. skupa. To mu priznaju i »koreferenti« Corner i Barozzi, u zajedničkom datiranom izvještaju (pisanom pošto su proučili Fortisov i poslije smrti M. Sovića u veljači 1774) (*Kodeks Gradenigo, 120,* fol. 33—40). Konačno, Fortis spominje »viaggio intrapreso per le Valli nello scorso Novembre» (Ib., fol. 21b). To je moglo biti uskoro poslije povratka u domovinu. Fortis je svoj izvještaj (drugu Relaciju koja u *Codice Gradenigo* nije datirana) izdiktirao do početka siječnja 1774., jer tek 10. I. 1774. javlja Bajamontiju (*Arheol. muzej u Splitu*) da ju je predao i upoznaje ga sa svojim prijedlogom da se dade državna pomoć zaslužnom splitskom liječniku dr Molleru.

Za Bakar v. *Kodeks Gradenigo, 120,* fol. 26.

[6] Usp. R. Maixner, *op. cit.,* str. 173.

[7] Usp. i N. Klaić — Z. Dugački — P. Mardešić, Historijski atlas, Zagreb 1954., karta 45: *Razvitak Mletačke Dalmacije.*

[8] Za 1773. v. u bilj. 5. Za 1774. imamo ove dokumente: 11 VI. Fortis piše iz Venecije L. Spallanzaniju: »Io mi rimetterò in mare pe' primi di Luglio per Pubblico Comando, onde occuparmi delle sperienze, e osservazioni relative alla Pesca, e Commercio di Salumi; non ripatrierò che a Decembre« (usp. *Biblioteca Estense. Autografoteca Campori,* Modena, pismo br. 4). 23. i 27. rujna Fortis se javlja J. Bajamontiju s Raba *(Arheol. muzej u Splitu).* I pored groznice od koje boluje nada se da će skupa s Bajamontijem posjetiti Vis, ali nakon što po isteku srpnja s krčkim biskupom posjeti cio Krk. Fortis je očito morao posjetiti i Zadar gdje je trebalo da preuzme već davno obećanu količinu soli i honorar od 20 cekina mjesečno, od 1. srpnja do 30. studenoga, s time da odmah može uzeti svotu za dva prva mjeseca *(Kodeks Gradenigo,* 120, fol. 46). Fortis se vratio u domovinu ljut, prije propisanog roka. Iz Padove 23. XI. 1774. piše Spallanzaniju: »Ritornato in Italia dopo una lunga, nojosa, pericolosa ed inutile peregrinazione (qualità proprie delle spedizioni Veneziane) trovo due vostre lettere.« (tiskano u: Illuministi italiani, tomo VII. Riformatori veneti a cura di G. Torcellan, Milano — Napoli 1965., str. 369). Znajući za to, ambasador Njegova Britanskog Veličanstva J. Strange zlurado primjećuje u pismu Ch. Bonnetu 3. XII. 1774.: »Au retour de la belle saison notre Abbé Fortis, nouvellement retourné de la Dalmatie sans fruit, entreprendra sous mes pauvres auspices, le voyage [illegible] des Appennines...« *(Mss. Bonnet, 32,* pismo 11).

lju Fortisova glavnog djela *Viaggio (Del' Isole di Lissa, Pelagosa, Lesina, e Brazza nel mare Dalmatico, e dell' Isola d' Arbe nel Quarnaro«).*[9]

Poznato nam je već iz prijašnjih Fortisovih knjiga da se stvarni i literarni slijed putovanja ne poklapaju: čitalac *Viaggija,* na primjer, ima dojam da se pisac kreće *grosso modo* u smjeru NW — SO, tj. od Oliba, Nina i Zadra u pravcu Opuzena, iako je iz datiranih privatnih pisama i iz drugih materijala očito da je Fortis u mnogim mjestima uže Dalmacije, u toku svojih triju velikih putovanja 1771., 1772. i 1773., boravio dva ili više puta.[10] Stoga je sasvim sigurno da i u *Apendiksu* literarna linearnost sakriva mnogo složeniju maršrutu.

Nismo, na žalost, u stanju da precizno i u svim pojedinostima datiramo Fortisovu maršrutu po području koje opisuje u *Apendiksu.* Prisiljeni smo, stoga, da ga pratimo po redoslijedu koji je on izabrao. No prije nego otpočnemo našu analizu potrebno je da kažemo nekoliko riječi o ciljevima koje su Fortisu, za 1773.,odredili kompetentni mletački državni organi koji su ga financirali, o namjenskim sredstvima, koja su mu bila odobrena za svrhe koje su se samo djelomično slagale s njegovim osobnim interesima, i o vrlo sporoj, nepotpunoj i dezorganiziranoj sprovedbi tih odluka bez Fortisove krivnje. Te su sporosti mletačke administracije Fortisu dobro došle, pa je on uspio da u toku ljeta i jeseni 1773. god. upotrijebi dio vremena i za istraživanja koja su za njega bila interesantnija. Osim toga, s obzirom da bez vlastite krivnje nije uspio da u toku 1773. izvrši određeni mu plan, mogao se nadati da će dobiti odobrenje da — na državni trošak — ponovno posjeti Dalmaciju, u ljeto i jesen 1774. god. dakle u doba kad je njegov »*Viaggio in Dalmazia*« već bio izašao iz tiska. Pa iako ni tada financijska i organizacijska strana putovanja nije bila sasvim savršena, neke greške iz prethodne godine bile su izbjegnute.

Dokumentaciju za to daje nam *kodeks Gradenigo br. 120* koji se čuva u biblioteci Gradskog muzeja Correr u Veneciji *Museo Civico Correr).* U njemu se, pored Fortisova izvještaja o ribarstvu iz 1772, god. koji je svojedobno, po nekim drugim prijepisima, preveo i ana-

---

Da je Fortis na Krku ostao duže nego što je kanio, možda i stoga što je s njega pravio izlete od više dana na obalu (Rijeka, Bakar, Kraljevica, Novi i Senj), moglo bi se zaključiti iz napomene da je Baška na neki način hrvatska Brenta (uz rijeku Brentu ljetovali su u svojim vilama bogati Mlečani osobito u doba berbe): »The village of *Besca* is crouded in the autumn by the principal citizens of Veglia, and of the neighbouring City of *Segna,* who come there to enjoy the pleasures of the country; it may be called the *Brenta* of the Croats« (str. 540).

[9] Usp. Viaggio, II, str. 188—204.

[10] Usp. Ž. Muljačić, Dvanaest putovanja Alberta Fortisa u naše krajeve (ciljevi-kronologija-rezultati), Akti Proslave 200. obljetnice zapisivanja narodne balade »Hasanaginica«, Imotski — Zagvozd — Vrgorac, 22—24. IX 1974., Zagreb 1976. (u tisku).

lizirao A. M. Strgačić[11], nalazi i izvještaj o ribarstvu na kvarnerskim otocima, napisan poslije putovanja iz 1773. (to je ona »druga relacija« koju Strgačić nije bio uspio naći). Osim toga, tu su, sve u prijepisu kompetentne osobe, tj. Giuseppe Gradeniga, tajnika senatskog odbora nazvanog *Deputazione Straordinaria alla regolazione delle Arti e del Commercio,* zajedno uvezani i neki drugi dokumenti, tako npr. senatske odluke od 27. svibnja 1773. (Strgačić je zabunom datira 17. svibnja i od 4. rujna 1773., pa pisma: Senata na adresu Generalnog providura u Zadru u vezi s prvom odlukom (s. d.), te Deputacije istome (7. rujna 1773.) i samom izabranom istraživaču Fortisu (7. rujna 1773.), Generalnom providuru (10. lipnja 1774.) i Fortisu (10. lipnja 1774.).[12]

Osim tih dokumenata kodeks sadrži i prijepise »koreferata« koje su uz Fortisovu »drugu relaciju« napisali, pobijajući neke navode, i dva najviša predstavnika mletačke vlasti na tom području: Giovanni Battista Corner fu Giorgio, knez i kapetan (conte e capitano) osorski (koji je bio odgovoran za Cres, Lošinj i Susak) i Tommaso Barozzi fu Giorgio, knez i kapetan rapski, odgovoran za Rab, Pag i Krk.[13] Zanimljivo je da oba ta visoka činovnika insistiraju da Fortis, koji je po državnim zadacima na tim područjima boravio vrlo kratko, svega nešto preko mjesec dana, nije mogao pravilno uočiti sve negativnosti o kojima referira. S druge strane Fortis upotrebljava taj isti argument, tj. kratkoću boravka, kao i nepovoljno godišnje doba, tj. listopad kad je ribarska sezona pri kraju, (do čega je došlo zbog sporosti dostave novca i sredstava za istraživanje), kao ispriku što nije do kraja ispunio povjerenu mu dužnost i kao dobru priliku da na državni trošak još jednom posjeti kvarnersko područje. Do toga je stvarno došlo 1774. god., i tada je Fortis, koji je o ribarstvu tih otoka već 1773. više znao negoli je u izvještaju napisao, iskoristio dio vremena za posjetu Hrvatskom primorju. To je, strogo uzevši, i mo-

[11] Usp. A. M. Strgačić, Ribanje i ribarski obrt u Dalmaciji druge polovine XVIII. st. gledani očima jednog zapadnog naturaliste, Radovi Instituta JAZU u Zadru, 4—5, Zagreb 1959., str. 143—173.

[12] Minimalan izbor pojedinh značajnih podataka iz tih dokumenata v. u bilješkama 5 i 8.

[13] Koreferat nije datiran, ali se iz teksta može vidjeti datum *ante quem non,* tj. veljača 1774. kad je umro Sović. Izvještaj počinje ovako: »Derivato a noi il Comando dell'Eccellentissima Deputazione di dover rassegnare alla Sapienza di VV. EE quanto credessimo degno de'Loro Autorevoli riflessi nel proposito della Pesca dell'Isole e del Quarner; perciò ci fu fatto l'onore di darsi in copia la distinta scrittura del celebre Sig. Abbatte (sic) Fortis, il quale nel breve periodo d'un sol mese seppe far si estesa cognizione di tutte le più minute circostanze, che sono attinenti alla Pesca di quell'Isole, assistito da Noi per quanto ci fu possibile, ma specialmente dal fu Reverendo Don Matteo Sovich Archidiacono d'Ossero uomo di molta virtù, e probità che molto gli fu giovevole per porlo in Stato in un sol mese di permanenza sopra quell'Isole, ed in tempo che era al suo termine la Pesca di poter raccoglier li tanti lumi che con virtù somma rassegnò all'EE. VV....« *(Kodeks Gradenigo, 120,* fol. 33).

rao, jer je Senat želio da se informira i o najmodernijim tehnološkim procesima za konzerviranje (soljenje, sušenje, mariniranje itd. ribe, rakova i mekušaca), u čemu je Mletačka Rpublika bila vrlo zaostala, a Austrija i Papinska država bile vrlo napredne.

Iako je sematska odluka od 27. svibnja 1773. bila generična i nije insistirala na određenom dijelu Dalmacije, u praksi je došlo do toga da je Fortis i 1773. i 1774. posjetio, osim Zadra (u koji je morao nekoliko puta svratiti radi administrativnih i financijskih pitanja i dogovora s generalnim providurom, koji mu je dao i neku vrst cirkulara-preporučnog pisma na sve organe vlasti), samo ondašnju sjevernu Dalmaciju, tj. kvarnerske otoke. Sam je, kako se iz privatnih pisama vidi, želio ići na Vis, na kojem je samo jednom bio i o kojem očito htio više reći u svom *Viaggio* nego što je rekao. Zanemarivanje Visa i Hvara, koji su i onda bili jaka ribolovna područja (kao i Korčule, na kojoj Fortis do izlaska njegove najvažnije knjige uopće nije bio) u prvi čas začuđuje. Međutim, sa stanovišta *neposrednih* ciljeva Senata (snabdijevanje glavnog grada svježom ribom, kako bi se izbjegli devizni troškovi za nabavu strane prepariране ribe, i domaćom prepariranom ribom, kad se poduzmu mjere za takvu vrst proizvodnje po uputama koje Fortis donese s terena), to je i razumljivo. Samo s geografski bližih kvarnerskih otoka, u prvom redu sa Cresa i Lošinja, mogla je u Veneciju stići na vrijeme (prije nego se pokvari) svježa riba! S ostalih je mogla doći samo posoljena. Što je tog važnog prehrambenog artikla stizalo u Veneciju vrlo malo, i pored dobra ulova, razlog treba tražiti u ogromnim nametima na svu robu koja je stizala u Veneciju, pa su ribari radije prodavali u bescijenje ribu u inozemstvu, podmićujući posade stražarskih brodova dužne da spriječe takvo »krijumčarenje«. Problem, dakle, nije bio samo tehnološke nego i ekonomsko-političke naravi i tu je Fortis mogao samo predlagati ali ne i odlučivati.

Ostavljamo dalju analizu kodeksa Gradenigo br. 120 za drugu zgodu, napominjući ujedno da dosada nismo uspjeli otkriti izvještaj koji je Fortis bio dužan podastrijeti Deputaciji po završetku putovanja iz 1774. godine. Dodajmo samo da Fortis intimno nije bio suviše veseo što je toliko vremena izgubio u pisanju prijedloga za »reforme«, za koje je bilo malo izgleda da će se sprovesti u djelo, i jer su ga ti poslovi odvlačili od njemu milijih geoloških, arheoloških, kultuno-historijskih i folklorističkih tema. Fortisovo nezadovoljstvo i sa službenim ciljevima tih putovanja, osobito onoga iz 1774., i sa sporim pristizanjem sredstava vidno je iz nekih njegovih privatnih pisama i iz pisama koja u vezi s njim pišu treće osobe[14].

*

Tri su engleska pisma gotovo podjednako duga. Prvo, koje nema posebna naslova, tiče se kraja od Rijeke do Senja (str. 509 — 520).

[14] V. bilj. 8.

Drugo (*Letter II. Of the Littoral Part of the Mountain Morlacca, of Lika, and the Island of Pago,* str. 520 — 531) tretira podvelebitsko primorje i Pag, koje je autor proputovao, i Liku o kojoj, kako je već rečeno, daje podatke iz druge ruke, jer je osobno nije stigao posjetiti. Treće, najduže pismo (*Letter III. Concerning the Island of Veglia in general,* str. 531 — 544) daje veoma zanimljive podatke o prošlosti, etničkim prilikama, privredi i mineraloškom sastavu otoka Krka.

R. Maixner, koji je *Apendiksu* posvetio samo nešto više od polovine svog članka (nepune četiri strane), nije ni izdaleka mogao iscrpsti trideset i šest strana gustog Fortisova testa in quarto. Stoga sam ponovno proučio cio taj tekst na osnovu fotokopije koju je na moju narudžbu izradila British Library u Londonu i analizirao ga služeći se brojnom fortisološkom literaturom, kojom Maixner, jedan od pionira naše poratne fortisologije, nije u ono doba još mogao raspolagati. Tekst bi zaslužio da bude izdat u cijelosti. Iz tehničkih razloga citirat će se samo izabrani odlomci.

U cijelom tom tekstu, kao i u drugim svojim djelima, ukazuje nam se autor kao osvjedočeni pobornik prosvjetiteljskog pravca kome su podjednako zazorni »nelogični« narodni običaji,[15] praznovjerje,[16]

[15] Na pr. : a) običaj Senjana da ljube pokojnike prije sprovoda i da pritom ostave kao dar po jedan rubac. Usp. R. Maixner. *op. cit.*, str. 174. Maixner je zaboravio spomenuti da se ti rupci, otkada je Senj osiromašio, više ne pokapaju skupa s mrtvacem nego ostaju nasljednicima, usp. *Apendiks,* str. 518.

b) Bunjevci, tj. katolički Morlaci u Jablancu, *Apendiks,* str. 521., stavljaju u lijesove svojih pokojnika veliku količinu meda.

c) kapucini u Karlobagu idu blagosiljati kuće za Tri kralja i tom prigodom pišu kredom na vratima svih soba početna slova imena triju mudraca uokvirena ciframa datuma, npr. 17GMB76. Vjernici nastoje da se ti zapisi ne izbrišu do iduće godine.

d) u Novalji Fortis je zapisao zanimljiv prvosvibanjski običaj; »On the first day of May, a young man, with a branch of tree in his hand, runs through the village of *Novaglia,* passing before all the houses. The women, who are waiting for him, throw water on him as he passes, crying aloud, *May day vodé,* i. e. *May give water.* When the young man has finished his round, he leaps into the sea, und swims about. I asked them, about the origin of this odd custom, and all the answer they could give was, that it had been so for time immemorial, but they knew not why«, *Apendiks,* str. 530.

d) u gradu Pagu udovice čupaju kosu nad lijesom čak i kad se nisu slagale s mužem (»The women of *Pago,* and particularly those who have been married but a short time, if their husband happens to die, tear their hair out in good earnest, and scatter it on the coffin; and this ceremony is so much consecrated by custom, that no woman, even though she had notoriously hated her husband, would fail in performing it«); *Apendiks,* str. 531.

[16] U vezi s poznatom trsatskom pobožnom predajom Fortis primjećuje: »In our days this legend is not believed, nor maintained even at Rome; but the Croats are two hundred years behind us in these matters«, str. 512. O praznovjerju Senjana usp. R. Maixner, *op. cit.* str. 174. O istjerivanju vukodlaka na Pagu, usp. ib., str. 175.

the waves to a terrible height, and darkening the air by the miſt of the ſea water elevated and diſperſed, in minute particles, by the repercuſſion of the many rocks and craggy iſlands, which obſtruct and embarraſs the channel. Three principal Cities are ſituated on that rough coaſt, beſides many places of leſs importance, in each of which a military Officer preſides for the adminiſtration of juſtice. The firſt of theſe Cities, within the channel, is *Fiume*; in former times called *S. Vito*, and takes its name from a ſmall river that riſes under the mountain not far diſtant, and falls into the ſea, where it forms the harbour. The number of inhabitants in this City is from fifteen to ſixteen thouſand. The ſuburbs are large, and well built; and the houſes are furniſhed in a good taſte, which could hardly be expected in ſo detached and unpleaſant a ſituation. The trade of *Fiume* is conſiderable, and it is the ſtaple for the commodities of the *Banato* of *Temeſwar*. It has manufactures of linnen, glaſs &c. and large works for refining ſugar. The natural language of the country is the Croatian; but all the genteel people of both ſexes ſpeak good Italian, and imitate the Tuſcan manner, for which they are certainly much more to be commended then we who mutilate our beautiful language, and ridicule any one who endeavours to ſpeak it well, if not born in Tuſcany. The manners of the Fiumans are mild, and their ſociety chearful, though tempered with moderation. Learning and the Sciences are more cultivated there than in any of the neighbouring towns on that coaſt; and the inhabitants of the Venetian iſlands, who chuſe to give their children a good education, ſend them to the publick ſchools erected and maintained at *Fiume* by the munificence of the Sovereign. I cannot poſitively determine if the ancient *Tarſatica* ſtood on the ſpot which the City of *Fiume* now occupies; becauſe I ſaw no veſtiges of

A. Fortis: Travels into Dalmatia, London 1778, str. 510 (Appendix, str. 509—544) London

zloupotreba vlasti[17] i prepreke koje otežavaju slobodnu razmjenu ljudi, roba i mišljenja,[18] bez obzira da li su za njih odgovorne građanske, vojne ili crkvene osobe talijanske, austrijske ili hrvatske narodnosti. Što se tiče crkvenih ljudi, Fortis ne krije svoje antipatije prema redovnicima,[19] a od svjetovnog svećenstva mnogo više cijeni učene latinaše (među njima osobito krčkog[20], senjskog[21] i rapskog[22] biskupa) od uglavnom neukih glagoljaša[23], koji su nerijetko

[17] Po Fortisovu mišljenju, austrijski vojni režim u Lici gori je od turskoga, pošto su seljaci koji nisu graničari izgubili svoje zemlje. Čak i graničarske obitelji gube zemlju, ako poslije smrti glave obitelji nemaju odrasla muškarca koji bi s obavezama naslijedio i zemlju. Stočari ne smiju prodavati stoku i meso kako hoće nego kako odrede nadležni oficiri. Batina se rabi za svaku sitnicu. Slično je i u Karlobagu (»At Carlobago, where the same kind of military justice is in use, I have seen such instances of inhumanity, as are too shocking to be related. Nor are those poor people allowed to the wretched consolation of complaining, the smallest complaint is called sedition, and punished with barbarous severity« (str. 526—527).

[18] Dok je Karlo VI. davao prioritet ekonomskim interesima svojih zemalja i oslanjao se na civilne vlasti, Marija Terezija u mnogočemu prepušta brigu o javnim poslovima u Lici i Senju vojnim vlastima, čime je cio kraj zapao u veliku bijedu (»a state of increasing misery«, str. 522). O smetnjama koje carski zakupci prave senjskoj trgovini govori Fortis na više mjesta, optužujući vojne vlasti u Lici kao glavne krivce. Carica je doduše naredila gradnju ceste od Like do Karlobaga, ali ta je vrlo loše sagrađena, slabo propusna i potpuno različita od ostalih austrijskih prometnica. Još gore od Senjana i drugih Primoraca prolaze siromašni Bunjevci. Fortis netočno drži da su seobe u Gradišće i u Molise posljedice austrijskog jarma. Svojim je očima vidio u Senju ženu koja je šenula pameću od gladi (.. I saw, in the streets of *Segna*, a woman actually become frantick through hunger, having had no relief the whole day; and I understood, that these poor mountaneers are reduced, almost every winter, to grind the tops of wild *cardi*, by them called *bumbreci*, and mixing it with bran, or bad rye meal, make a bitter bread, to support their miserable life« (str. 519—520).

[19] Usp. R. Maixner, op. cit., str. 174 (Trsat, Senj), 175 (Pag).

[20] P. B. Gams, Series episcoporum Ecclesiae Catholicae, quotquot innotuerunt a beato Petro apostolo, Leipzig 1931.,[2] spominje, na str. 425, biskupa P.A. Zuccherija, koji je biskupovao na Krku od 1739. do otprilike 1773., kad je najvjerojatnije umro. Dodaje s upitnikom da je možda živio još 1778. god., kad ga je naslijedio D. M. Difnico. Sudeći po Fortisu, biskup je Zuccheri biskupovao još u jesen 1774. godine, cfr. *Apendiks*, str. 534 i d.

[21] P. B. Gams, op. cit., str. 389—390, spominje da je u Senju od 1773. do 1782. biskupovao »Joannes XI. B. Caballini«. Za nj Fortis izvještava da je »hospitable and polite Prelate« i da gotovo stalno boravi u Novome (str. 513).

[22] P. B. Gams, op. cit., str. 395, spominje u Rabu, od 1771. do 1795., biskupa koga zove »Joannes Maria Anton. de Ostia«. Četvrti biskup u tom kraju, osorski (Bonaventura Bernardi), nije bio simpatičan Fortisu. U jednom letku, koji se čuvao u primjerku Fortisova *Saggio* u Univ. bibl. u Vroclawu, Fortis ga je optužio zbog nebrige za narod. Usp. E. Haersel, Una lettera di A. Fortis, L'Europa Orientale, N. S. XV, fasc. VII—X, Roma 1935., str. 425—453.

[23] a) Senj: »The Church of *Segna* is officiated partly in Glagolitic Illyrian and partly in Latin. In the 16th century there was a Glagolitic printing press at *Segna;* but after that time the Venetians burnt the place, put the inhabitants to death, or made them fly elsewhere, and every thing was lost. I could not

prisiljeni da izlaze ususret željama vjernika pa i kad se te ne slažu sa crkvenim propisima[24].

Posebno je i za slaviste, i za romaniste, i za etnologe zanimljivo što Fortis piše o jeziku stanovnika Rijeke[25], o Bunjevcima[26], o mo-

find a single book printed there; nor indeed I meet with any person who knew there ever had been a printing house« (str. 518—519).

b) Novalja: »In past times, the spiritual interest of these people was directed by Illyrian Glagolite priests, who, to say the truth, are generally very ignorant and ill qualified for their office, and in their room, the present worthy bishop of *Arbe* sent a latin pastor. The Glagolitic tongue, which is the ancient sacred Illyric, is now but little understood« (*Apendiks*, str. 530).

c) Vrbnik: »I found a priest at *Verbenico*, who understands, much better than his brethren in those parts, the ancient Sclavonic sacred or Glagolitic language; he shewed me a manuscript wrote in that character, but it had little merit. Now a days the Glagolitic books must lie as a simple object of curiosity in the libraries, there being hardly any body who can read them distinctly, even in the places where the service is performed in that language, and if there happens to be one who can read the character, there is absolutely none who understands the meaning« (*Apendiks*, str. 539).

Fortis je ponešto bio vješt ćirilici, a o ulozi starocrkvenoslavenskog jezika bio je informiran od M. Sovića, koji mu je, nešto prije svoje smrti, bio darovao glagoljski kodeks koji je prije 1462. ispisao pop Miho Šoltić (*Michael Soltich*) u Jurjevu kod Senja. Usp. *Mss II, C. 185.* dok. 1 i 6 (Nar. in univ. knjižnica, Ljubljana). Kodeks je, čini se, završio u biblioteci mletačkog bibliofila koga Fortis zove *cavalier Nani*.

[24] Fortis sumnja da li će popovi latinaši biti u stanju da slušaju narodne želje kao njihovi glagoljski prethodnici. Govoreći o Novalji (*Apendiks*, str. 530, odmah nakon citata u bilj. 23 b) Fortis dodaje sa zgražanjem: »I know not how the latin priests will relish the duty which the people used to exact from their Illyric pastors. All these, and the curate in particular, were obliged to exorcise the evil spirits, and the *Vukodlaci*, or witches who raised the storms; to stand in their sacerdotal dress, with the holy water in their hand, without doors, exposed to wind and rain ... The islanders, while the priest mutters his prayers, discharge their pieces towards the place pointed at by him; as if kill the witches, or put them to flight. What sillier customs can there be among the Lapponians?« Fortisu su veoma čudne obaveze svećenika u Vrbniku koji, po želji vjernika, od Jurjevdana do Miholjdana (tj. kad ima najviše oluja), moraju spavati, u otvorenom trijemu ispod zvonika kako bi, po potrebi, mogli u svako doba dana i noći zvonjavom tjerati olujne oblake, *Apendiks* (str. 539).

[25] Fortis konstatira da Rijeka i cio kraj oko nje govore hrvatski. Samo finiji svijet govori talijanski i to toskanski (što očito postižu školovanjem, op. Ž. M.): »The natural language ef the country is the Croatian, but all genteel people of both sexes speak good Italian, and imitate the Tuscan manne:... »(*Apendiks*, str. 510, v. tablu).

[26] Govoreći o nekom pismenom ugovoru o savezu između morlačkih knezova i Senjana protiv Mlečana koji se sačuvao u originalu (nije jasno na kojem pismu) Fortis ustanovljuje da se otada izmijenio sastav stanovništva senjskog zaleđa. Sada su tu Bunjevci, koji da su došli iz Bunjara u Bosni (»There is a curious original manuscript preserved at *Segna* concerning the leagues of the *Knezovi* of the mountian, or the Morlacchi Chiefs, or Counts, with their neighbours the Segnans against the Venetians. The inhabitans of the mountian now a days are very different from what they were then (taj je pasus Maixner krivo shvatio, op. Ž. M.). They call themselves *Bunievci*, because they came from the territory of *Buniar* in *Bossina*. They are so oppressed and ill treated,

liškim Hrvatima[27], o krčkim Rumunjima i Veljotima koji će u toku 19. stoljeća biti asimilirani[28].

Mora se priznati da je autor, mada Mlečanin, pokazao priličnu objektivnost govoreći o Uskocima koji su oko 170 godina prije njegova dolaska u Senj značili veliku opasnost za njegovu državu i da je uglavnom sa simpatijama spomenuo neke suvremene potomke.[29]

Fortis je na više mjesta spomenuo, po svom običaju, brojne naše toponime[30] i poneki apelativ[31] pa su neke od tih riječi tu zabilježene prije nego u drugim izvorima, a ima ih zacijelo koje su samo tu zabilježene[32].

---

that they are often forced to fly from home to get a living and where« (*Apendiks*, str. 519).

[27] Očito Fortis ne shvaća kompleksnost prilika, kad brka bunjevačke seobe sa seobama koje su dovele do stvaranja gradišćanske i moliške hrvatske diaspore. On piše neposredno nakon teksta u prethodnoj bilješci bez pauze: »It has always been the fate of this Coast to be subjected to a heavy yoke; and the inhabitants have frequently emigrated out of despair. In the time of Maximilian II many of them removed into Hungary, where their descendants still live; and many families also went to settle in *Abruzzo*, about the mountain of *Majella*, who still maintain themselves there in a good condition. These emigrations opened to the Austrians the conquest of *Lika* not an age ago«. (*Apendiks*, str. 519).

[28] Usp. Ž. Muljačić, Ueber zwei krkrumänische Texte aus dem 18. Jhdt., Zeitschrift für Balkanologie, Berlin 1975. (u tisku).

[29] »Segna, a City but too famous in the history of the Republick of Venice, which was obliged to make formal war against it, and suffered cruel losses in its maritime states of Istria and Dalmatia, for a very long time, without being able to put a stop to them, was an object of curiosity for a Venetian traveller. I was desirous of knowing on the spot the descendants of those fierce *Uscocchi*, who were equally admired for their courage, and detested for their cruelty. *Minuccio Minucci* wrote a history of them; and the celebrated F. *Paolo Sarpi* did the same some years after. I could have wished also to have seen their history written by one of themselves; but the *Uscocchi* fought valiantly, and attended to the sale of their prizes and booty, not to writing histories (*Apendiks*, str. 513—514). U Jablancu je Fortis vidio krasne primjerke šafrana, smokve i vinove loze, vlasništvo obitelji Streljanacić (*Streglianazich*) »an ancient and noble family of the *Uscocchi*, who having lost the old warlike fierceness, preserves the sentiments of cordial hospitality« (*Apendiks*, str. 520).

[30] Izostavljam one koje Fortis pozna u talijaniziranom obliku, na pr. *Porto Re*, *Buccarizza* i sl. Velebit on stalno zove *Velebich*, kod Senja pozna izvor pitke vode *Kraglieviza; Buniar* je već spomenut u vezi s porijeklom Bunjevaca. Liku od Krbave (*Corbavia*) dijeli brdo koje Fortis naziva *Sridyna gorra*. (str. 524). Ponornica *Lika* gubi se u viru kod Kosinja (*Kossinie*). Današnji Korenički potok zove *Korenitza*, a pozna mu i starije ime *Zlaticza*. Kod Perušića (*Perussich*) pozna lokalitet *Quarte*, gdje su dobro sačuvani ostaci rimske ceste. Blizu Tromeđe pozna lokalitet *Rudarnizza*, a rudnika ima i u ličkom selu Trnovcu (*Ternovacz*) (sve str. 524—525), itd.

[31] Na pr.: *knezovi* (str. 519), *bumbreci* (ib.), *ozimnicza, jaricza* (str. 525), *krumpir* (526), *rakia* (str. 528), *vukodlaci, vukodlak* (str. 530), *may day vodé* (str. 530), *corita* (str. 531), *verb* (str. 538).

[32] Na Krku pozna kod Omišlja česticu zvanu »*Lughe*, or lakes« a na sredini otoka stalno jezero *Panighe* (Ponikve?, op. ž. M.), str. 538. P. Skok, *Slavenstvo i romanstvo na jadranskim otocima. Toponomastička ispitivanja*, Zagreb 1950., ne pozna tih toponima.

Što se arheoloških podataka tiče, osobitu pažnju zaslužuje autorovo mišljenje o mjestu gdje se nalazio rimski grad, koji on talijanski zove *Fulfinio*. Kako za tu disciplinu nisam kompetentan, donosim bez komentara Fortisove navode[33].

R. Maixner je vrlo dobro obradio vijesti o školstvu i o privredi koje donosi Fortis za obrađenu regiju. Stoga tu ne mogu ničega bitnoga dodati.

Konačno, podaci o sastavu tla i o fosilima, koji su u *Apendiksu* mnogo kraći nego u glavnom dijelu čitave knjige *Travels into Dalmatia* (za koji postoje talijanski originali), upotpunjuju autorova razmatranja o poljoprivredi i rudarstvu i uklapaju se u već tada aktualne raspre o postanku Jadranskog basena. Samo stručnjaci iz prirodnoznanstvenih disciplina koji se bave tim problemima i povijesti tih znanosti moći će odgovarajuće odlomke pravilno ocijeniti[34].

Čitalačka publika kojoj je djelo bilo namijenjeno dobila je ovom knjigom u mnogočemu prvi put prilično točne podatke o istočnoj obali Jadrana i o njenim stanovnicima, čemu je doduše nanio štete dosta loš prijevod,[35] koji autor nije revidirao, iako se to u podnaslovu tvrdi. Mada djelo ne sadrži *Hasanaginicu* niti sve citate Kačićevih pjesama (koje su već u talijanskim originalima servirane kao narodne),[36] ono ipak predstavlja značajan datum u engleskoj slavistici u širem smilu. Kad budu do kraja proučene veze Alberta Fortisa s njegovim britanskim prijateljima i mecenama (od kojih je najvažniji bio škotski lord John Stuart of Bute),[37] onda će nam biti jasnije i značenje toga djela u povijesti britansko-talijanskih i britansko-hrvatskih kulturnih odnosa.

---

[33] Dok P. Skok, *op. cit., II*, karta I, locira *Fulfinium* na krajnjem sjeveru Krka, Fortis se, s pozivom na jedno pismo biskupa Zuccherija, izjašnjava u prilog lokacije kod uvale Mala luka na krajnjem jugoistoku otoka, *Apendiks*, str. 535—537.

[34] Usp. *Apendiks*, st.r 514, 527—528, 538—540, osobito 540—542.

[35] Fortis nije bio zadovoljan s engleskim prijevodom (»J'ai les mêmes raisons de me plaindre du Traducteur Anglais qui annonce sa Traduction comme *révuë*, et *soignée* par moi-même, qui n'en ai jamais vû la moindre ligne. Cette superbe edition in 4° est deparée par un nombre infini de fautes«, piše Fortis iz Vicenze 23. listopada 1778. svom švicarskom prijatelju J. S. Wyttenbachu; usp Ž. Muljačić, Iz korespondencije A. Fortisa s J. S. Wyttenbachom, Radovi, sv. 7., Filozofski fakultet u Zadru, Zadar 1968., str. 117.

[36] Usp. R. Maixner, op. cit., str. 176; M. Ratković, Andrija Kačić Miošić i njegovo mjesto u hrvatskoj književnosti. Makarski zbornik I, Split 1971., str. 545—565.

[37] Usp. V. M. Jovanović, Deux traductions inédites d'Albert Fortis, Archiv für slavische Philologie, 30, 1909., str. 585—596; Ž. Muljačić, *op. cit.* (u bilj. 6).

UNKNOWN DATA ON OUR PEOPLE AND REGIONS IN THE »APPENDIX« OF FORTIS'S WORK *TRAVELS INTO DALMATIA*, LONDON 1778.

Summary

The author analyzes the 6th and the 7th voyage by Alberto Fortis (1741—1803) to our regions. These voyages, especially the seventh one, lasted very long. Nevertheless the Venetian government which had financed them was not completely satisfied with their results.

The main source for the seventh voyage is a separate appendix published in English at the end of the English translations of two Italian-written books by Fortis dealing with travel across Dalmatia from Cres to Neretva. This appendix (*Appendix to the Observations on Cherso and Osero; Giving some Account of Littoral Croatia, the islands of Pago and Veglia, & c. In Three Letters from the Abbe' Fortis to John Strange, Esq. His Britannick Majesty's Minister at Venice,* which is to be found on pp. 509—544 of the book *Travels into Dalmatia,* London 1778) was studied in 1952 by the Croatian Romanist Rudolf Maixner. Herein it is again being analyzed in the framework of the most recent results of fortisologic investigations, mainly on the basis of some documents, recently found by the author (*Codex Gradenigo,* nr. 120).

After having become a man of merit on the ground of a detailed report on the fisheries and the fishing trade in Dalmatia (in the narrow sense, i. e. from Novigrad to Opuzen), submitted to the Venetian Senate, as result of his voyage in 1772, the learned Italian writer of travels was to visit the remaining important fishing grounds along the Dalmatian coast and coastal islands which he had not yet visited (or had stayed at for only short periods; sometimes enough but for other aims). He ought also to study foreign fish-preserving technological procedures. Zadar was foreseen as the point where the financial and material support should be conveyed.

During the summer of 1773 Fortis visited all the islands of the Kvarner archipelago as well as Rab and Pag. He stayed longer on some of them (Cres, Lošinj, Rab), to other ones (Krk and Pag) he payed only short visits. They figure all in his (second) report on the fisheries and the fishing trade in North Dalmatia; it contains also his impressions from Valli di Comacchio (situated in the States of

the Holy See, nearby Ferrara), elaborated after a short travel to these factories, effectuated in November 1773. He learnt there how to preserve some important sorts (*Anguilla anguilla* and *Mugil cephalus*).

In the summer and autumn of 1774 he revisited the North Adriatic islands. Presumedly by departing from these islands and returning to them he saw some towns of the Croatian Littoral, in those times under Austrian rule (Rijeka, Bakar, Kraljevica, Novi, Senj, Karlobag). Abundant data concerning the history, the customs, the economy, the culture, the nature of the soil & c. of all these areas as well as of the islands of Pag and Krk (and of Lika, a region he did not visit personally) are to be found in the *Appendix,* but it is to be regretted that we have no means of knowing precisely how long Fortis had sojourned in those places.

Although the translation is rather bad, the work represents a nice contribution to the history of the cultural connections between three peoples: Italians, Croats and British.